

Зубко І. В.

*старший викладач
кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
Запорізького національного університету*

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІСТОРИЧНИХ ВИТОКІВ І ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Правова культура, як відомо, відіграє важливу роль у становленні і розвитку національної державності. Отже, для глибшого розуміння державотворчих процесів, зокрема, наявних проблем і успіхів державотворчого пошуку доцільним є звернення до аналізу національної правової культури України, а саме її витоків і особливостей формування. Адже, "майбутнє правового розвитку суспільства багато в чому залежить від минулого культурного розвитку суспільства, тобто майбутнє правового розвитку, зокрема, неможливо передбачити без усвідомлення його минулого" [1, с.142].

Дана проблематика та окремі її аспекти знайшли відображення у працях В.Журавського, О.Зайчука, А.Колодія, О.Колпакенка, Н.Онїщенко, М.Орліха, В.Погорілка, П.Раїновича, В.Селіванова, А.Скуратівського, С.Сливки, О.Скакун, Ю.Тодики, Ю.Шемшученка та інших, як вітчизняних, так і зарубіжних вчених.

Правова культура, будучи складовою частиною загальної культури може бути розглянута у багатьох контекстах, у тому числі, у вузькому та широкому розумінні. В першому випадку (вузьке розуміння) правову

культуру можливо розглядати як суспільно-правовий феномен, що містить найважливіші, найзагальніші результати правового досвіду всього суспільства, в першу чергу право і правосвідомість, правовідносини і правову діяльність, а також законність і правопорядок, до того ж, відображаючи якісний рівень розвитку правового буття. В другому (вузьке розуміння) - культура представляє систему духовно-правових цінностей (правових знань, уявлень і переконань тощо), що отримують відображення у правосвідомості особи та виявляються зовні в активній правомірній поведінці в усіх життєвих ситуаціях [2, с.131].

Необхідно зазначити, що дослідження історії формування та розвитку української правової культури неможливе без об'єктивного і неупередженого підходу до аналізу історичного процесу в цілому. Причому такі дослідження безперечно торкатимуться не тільки історії державності України, але і багатьох інших держав світу. Зважаючи на політичну заангажованість, мабуть, більшості національних історичних наукових шкіл багатьох держав, можемо констатувати, що такі дослідження стикаються, як можемо

бачити, з низькою штучних перепон і просто нерозуміння та необґрунтованого ігнорування наявного наукового фактичного матеріалу. Це призводить до утруднення наукового пошуку та встановлення об'єктивної істини.

Становлення України як демократичної, соціальної, правової і рівної серед загалу європейських та інших розвинутих держав світу потребує формування відповідних ефективних механізмів. Успішна євроінтеграція залежить від багатьох чинників, не в останню чергу і від рівня української правової культури, ефективності її функціонування.

Сучасні реалії життя в Україні значною мірою позначаються на стані правової свідомості та правової культури суспільства. Проблеми, що пов'язані зі спотворенням розшаруванням суспільства, соціальна нерівність та інші негативні явища змушують українське суспільство заради виживання переоцінювати ті чи інші соціальні та правові цінності, норми та багато іншого, що викликано насамперед невідповідністю останніх потребам сьогодення. Глобальні кризові процеси, впливаючи на функціонування багатьох сфер життя українських суспільства і держави спричиняють необхідність пошуку ефективніших підвалин розвитку всіх сфер людського буття, зокрема тих, які безпосередньо стосуються права.

Таким чином, пише розуміння державо- і правотворчих процесів, зокрема, наявних проблем і успіхів державотворчого пошуку потребує аналізу національної правової культури України, а саме її історичних витоків і особливостей формування.

Зважаючи на об'єм роботи, ми розглянемо лише деякі, найбільш важливі аспекти історичних витоків і формування української правової культури, більш детальний аналіз буде проведено в наступних публікаціях.

Формування і становлення української правової культури відбувалося протягом

достатньо великого періоду часу можливо, навіть будучи першим дійсно культурним виявом людської цивілізації в загальнопланетарних масштабах.

За сучасними даними істориків, Україна завершила свою давню історію (близько 7000 р. до н.е. - 430 р. н.е.) під назвою Русь. До Русі Праукраїнська держава та її складові мали назви Арсанія, Дантарія, Оріяна, Аратта та ін. Їхні культури, як згодом і культура України, стали частиною надбання загальноєвропейської цивілізації тобто державності [3, с. 3].

Вже за тих часів наявна була достатньо висока правова культура і демократичні традиції. Важливим свідченням цього, серед іншого, є "Велесова книга" де встановлюється, що "... князів наших вибирали, аби влада їхня про нас піклувалася" [4, с. 44].

Давній вітчизняний розвиток характеризується тим, що на одвічну (від 7000-5400 рр до н. е.) обцивільну державність пращурів, очолювану жерцями, нашарувалася вторинна (від 862 р.), класова державність під проводом воїнів. На думку Ю. Шклова, це були князі прибалтійських слов'ян, загоми яких мандрували торговельно-військовим шляхом "із Варяг в Греки" (між узбережжями Балтики та Візантії), допоки не "утніздиклися на престолі у Києві" - в центрі того шляху. Це було закономірне у тогочасному розвитку суспільства. Варяги-чужинці укріпили свою владу візантійським християнством, оскільки не змогли обґрунтувати своєї узурпації рідною вірою мешканців [3, с. 4].

Аналіз правової культури Київської Русі показує, що формуючим елементом для неї виступала система усного звичаєвого права як способу існування і становлення правових норм, що з часом трансформувалося в українське звичаєве право. Тогочасна правова культура виходила з потреби формального визначення норм звичаєвого права і дотримання їх. Основою правової культури

давньоруського суспільства слугували такі джерела тогочасного права, як неписане звичаєве право, яке ґрунтувалося на правовому звичаї, договори князів з народом і поміж собою, а також міжнародні договори князів із чужоземними державами, княжі устами та уроки, князівські церковні устами тощо.

Привертає увагу гуманістичний зміст правової культури Київської Русі, адже у давньоруському кримінальному праві були відсутні суворі, жорстокі види покарань, зокрема смертна кара, тілесні покарання, замість них вводився кримінальний штраф, який був поширеним видом покарання в давньоруському праві. Гуманістичним був погляд законодавця на проблеми виняткової цінності людського життя, недоторканності особистості і поваги до неї. На думку дослідників, вищенаведені особливості правової культури законодавця формувалися не абстраговано, окремо від реалій життя, психології (у т.ч. правової психології) населення, суспільної думки, а відображали гуманістичні погляди, поширені серед різних верств суспільства [5, с. 142].

Необхідно сказати і про вплив на культурне життя Русі з боку Візантії (прийняття християнства, торговий обіг тощо), а відповідно, особливостей рецепції її права, що позначилося найбільше на церковному законодавстві.

Одним з найбільш значних виявів формування і розвитку правової культури, що свідчить про її високий рівень у Київській Русі є "Руська правда", що витримала до того ж видання у трьох редакціях [6, с. 34]. Ця важлива пам'ятка давньоруського, та взагалі, всього середньовічного права в свій час вплинула на розвиток не тільки Київської Русі, але й інших держав, становлення їх правових культур, як сусідніх, так і віддалених країн Азії та Європи.

Наступний етап розвитку правової культури пов'язаний з Галицько-волинською державою (XII-XIII ст.), що характеризується використанням досягнень часів Русі, а також певними змінами законодавства. Виходить нова редакція "Руської правди", відбувається певне посилення ролі правових актів, в першу чергу спрямованих на захист пануючих суспільно-економічних відносин, привілеїв та регулювання господарювання. Серед новел тогочасного законодавства можна виділити збірник постанов князів Галицько-волинської держави, звід (збірник) церковних повчань про правосуддя тощо.

Впровадження Магдебурзького права, яке було здійснене в ряді міст Південно-Західної Русі, передбачало для них певні самоврядні повноваження, що також сприяло формуванню правової культури, хоча і вельми неоднозначно, звичайно, більшою мірою в самих цих містах. Необхідно зазначити, що "магдебурзьке право терпіло зміни від місцевих звичаїв та поглядів, що часто діяли поряд з ним і заміняли його" [7, с. 114].

Перебування України у складі Великого князівства Литовського, Королівства Польського і Речі Посполитої безперечно позначилося на особливостях формування правової культури, але все ж "більшість дослідників сходяться на думці, що майже весь період з XIV до XVI ст., коли руські (білоруські та українські) землі перебували у складі Литовської держави, тут панувало звичаєве руське право, норми якого застосовувались не тільки в зазначених областях, а й у самій Литві" [8, с. 143]. Отже, можемо говорити про домінування українських правових традицій, незважаючи на вплив литовського та певною мірою польського законодавств (судебників, статутів, постанов тощо).

Входження України до складу Речі Посполитої (після укладення Литовської унії

1569 р.) відповідним чином вплинуло на розвиток правової культури, правової системи суспільства в цей період, взявши за основу норми місцевого звичаєвого та польського права зі збереженням своєрідності литовських правових норм.

Об'єднання в межах Речі Посполитої Литви і Польщі призвело до зближення литовського і польського права. Саме прийняття третього Литовського статуту сприяло приведенню литовського законодавства у відповідність із польським, яке хоч і не мало цілісного характеру, та норми його поширювалися на польські і українські землі. Зазначимо, що поруч з впорядкуванням суспільного життя на українських землях, польське право забезпечувало проведення стосовно українського населення дискримінаційної колонізаторської політики. Зрозуміло, що таке "врегулювання" не могло позитивно сприйматися українцями, негативно впливаючи на формування їх правової культури. Отже, хоча Україна перебувала в цей період в межах взаємовпливу європейських держав, їх відповідних систем цінностей, розвиток української правової культури був достатньо суперечливим, можна навіть говорити про деяку деградацію, особливо щодо її гуманістичного змісту.

Надзвичайно важливий внесок та вплив на розвиток правової культури України мало козацьке звичаєве право, яке поки залишається малодослідженим.

Аналізуючи зміст норм звичаєвого права запорожців його можна умовно поділити на дві частини: "право публічне" і "право приватне". Публічне право запорозьких козаків - це своєрідний статут, який регулював найважливіші суспільні відносини запорозької громади: військово-адміністративний устрій (порядок виборів і функціонування органів влади і управління), воєнні справи, порядок володіння і користування землею, угіддями,

спільним нерухомим і рухомим майном, порядок судочинства, встановлював відповідальність за злочини та ін. Приватне право регулювало відносини цивільно-правового характеру: право власності на особисте рухоме і нерухоме майно, різноманітні угоди, відповідальність за заподіяння шкоди тощо [9, с. 78]. Важливою рисою звичаєвого права запорожців була його обрядовість, яка мала різноманітний, змістовний і образний характер. Саме вона надавала звичаєвому праву характер життєвості й публічності, привертаючи увагу громадськості, зберігаючи в народній пам'яті зміст звичаєвих норм, засвідчуючи правильність вживання звичаїв, тим самим підносячи правотворчість народу формуючи, фактично активну правомірну поведінку.

Безпосереднє закріплення й поновлення в народній пам'яті звичаєвих норм за допомогою обрядів-символів сприяло тому, що не тільки судді, але й сторони та громада виявляли досконале знання звичаєвого права, що говорить про загальний високий рівень правової культури. А постійне вживання протягом тривалого часу правних звичаєвих норм у формі коротких речень привело до перетворення їх у стислі, змістовні формулювання, в яких було зафіксовано головні принципи звичаєвого права й народної правосвідомості [9, с. 80].

Правова культура під впливом козацького звичаєвого права формувалася і розвивалася на засадах демократизму, рівності, відповідальності і самоврядування на основі дотримання правових звичаїв. Норми, що нав'язувалися іншими державами і суперечили системі цінностей козацтва могли, особливо за певних історичних умов, отримати формальне визнання, але в своїй діяльності, вирішенні внутрішніх питань козаків до самого знищення Запорозької Січі у 1775 р. продовжували керуватися звичаєвим правом.

Можемо констатувати, що формування та розвиток української правової культури має давню, складну і суперечливу історію. Осмислення минулого дозволяє виявити в становленні національної правової культури як позитивні, так і негативні аспекти, які можна і необхідно враховувати, щоб ефективно використати в наш час для розвитку правової культури України.

Досягнення суспільно-правового розвитку Київської Русі, основу правової культури якої становили норми звичаєвого права, створена нею "Руська правда" справили вплив на правовий і навіть цивілізаційний розвиток інших держав і народів Азії і Європи. Наступні форми української державності перейняли дух, сутність руської культури, та її складових, зокрема правової культури.

Гуманістичний зміст української правової культури, як вияв загальносуспільної правосвідомості українців набагато випереджав тогочасний розвиток інших народів, та їх держав. Дану тезу підтверджує зокрема і те, що із подальшою втратою (на певний період) державності Україною-Руссю, а відповідно і впливу на формування національного правового поля, держави які використовували українські правові надбання, в першу чергу Московська, Польща, Литва тощо у повній мірі не змогли сприйняти цього українського гуманізму. Таким чином, здійснюючи часткову правову акультурацію, названі держави, намагалися пристосувати до своїх потреб правові досягнення занепащої Київської Русі, переробивши, наприклад, карно-правові норми, в бік більшої жорстокості покарань та їх видів, до того ж маючи за мету захист дещо іншої системи цінностей.

Литовські статuti, як всевітньо відоме, серед інших, джерело права підтверджує наведені вище тези, адже вони, особливо перший Статут (1529 р.) демонструють

успадкування Русько-Литовською державою староруських правових норм, засвідчують те, що саме вона, на противагу Московії, стала безпосередньою спадкоємицею правових відносин Київської Русі. Можемо спостерігати, як із втратою української культурної основи Литовський статут, протягом двох редакцій, поступово відмежовується від гуманістичних засад давньоруського права (встановлених "Руською Правдою"). Наприклад, штраф як основний вид покарання відіграє все меншу роль (друга і третя редакції статуту цю норму вже фактично не містять), а домінуючою стає система норм, спрямованих на фізичні покарання, залякування, позбавлення волі тощо, які не були характерною рисою руського права.

Подальший розвиток української правової культури характеризується своєю дедалі більшою суперечливістю, адже відбувається втрата державності України, що не могло не справити значного, більшою мірою негативного впливу на її функціонування.

В складі монархічної абсолютистської Російської держави, а пізніше СРСР, Україна з її республіканською демократичною формою правління не мала перспектив для свого самостійного правового розвитку. Насильницькі інтеграційні процеси в усіх сферах громадського життя наблизили право українське до права "російського", а також, поступово стиралася різниця між правосвідомістю українця й росіянина, але етнопсихологічні особливості кожного з народів ще збереглися в результаті чого й не сталося цілковитої втрати їхньої неповторності, етнокультурної ідентичності [10, с. 20].

Отже, окремі політико-правові, державні традиції, сутність і глибинні засади української правової культури після занепаду Київської Русі відроджувалися і діставали свій вияв в часи існування Галицько-волинської держави,

Козацької державної доби, подальшій боротьбі за відновлення державності вже в минулому столітті, аж до сьогодні. Враховуючи вище викладене, можемо стверджувати, що Україна є повноважною спадкоємицею Київської Русі в усіх аспектах, в першу чергу в культурному, а відповідно, у правовому та політичному. Безсумнівною є і близькість української правової культури до загальноєвропейської та відповідних її цінностей. Можливо, саме аналіз та врахування досвіду української державності, її досягнень та помилок, починаючи з найдавніших часів дасть змогу вирішити сучасні політичні протиріччя.

Маємо пам'ятати, що від того, наскільки ми враховуватимемо як позитивний, так і негативний історичний досвід державотворення у великій мірі залежить ефективність сучасної розбудови державності України, розвиток і становлення її правової культури, наше майбутнє.

Перелік використаної літератури:

1. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. - К.: Видавн. дім "Ін-юре", 2002. - С. 142.

2. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. - Вид 5-те, зі змінами. Навчальний посібник. - К.: Атіка, 2001. - С. 131.

3. Шилов Ю. О. Давня історія України в контексті світової цивілізації: Навч. посіб. - К.: МАУП, 2007. - 280 с.

4. Шюль О. С. "Велесова книга" - як фрагмент з історії демократії. - Київ.: ПП "Коронатор", 2006. - С. 44.

5. Кудін С. Поняття кримінального штрафу за Руською Правдою та Литовським статутом // Право України. - 2000. - № 11. - С. 141.

6. Гуз А. М. Історія держави і права України. Джерела права періоду Київської Русі: Навчальний посібник / Упорядкування і наукові коментарі - А.М. Гуз. - К.: КНТ, 2007. - С. 34.

7. Музиченко П. П. Історія держави і права України: Навч. посіб. - 2-ге вид., випр. і доп. - К.: Т-во "Знання", КОО, 2000. - С. 114.

8. Історія держави і права України: Навч. посіб. / За ред. А.С. Чайковського. - К.: Юрінком Інтер, 2001. - С. 143.

9. Грозовський І. Козацьке право // Право України. - 1997. - № 6. - С. 78, 80.

10. Скажин О. Ф. Етнокультурний зміст права // Часопис Київського університету права. - 2004. - № 4. - С. 17-24.